

QARAQALPAQ NAQIL-MAQALLARINDA BIYPATPA (BIYBIPATMA, BIYBI-FATIMA) OBRAZI HÁM ONÍN GENDERLIK-LINGVOKULTUROLOGIYALÍQ ANALIZI

Qosnazarova Ulbolsin Quanishbay qızı – *tayanish doktorant*

uqosnazarova@gmail.com

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

ОБРАЗ БИБАТПЫ (БИБАТМА, БИБИ-ФАТИМА) В КАРАКАЛПАКСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ И ЕГО ГЕНДЕРНО-ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Косназарова Улболсин Куанышбаевна – *базовый докторант*

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

THE IMAGE OF BIYPATMA (BIYPATMA, BIYBI-FATIMA) IN KARAKALPAK FOLKLORE AND ITS GENDER-LINGUOCULTURAL ANALYSIS

Kosnazarova Ulbolsin Kuanishbaevna – *doctoral student*

Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch so'zlar: leksika, Biypatpa, (Bibipatma, Bibifatima, Fotima bint Muhammad), pir, lingvomadaniyat, genderlik konsept.

Rezyume. Qoraqalpoq xalq og'zaki ijodida ayol-qizlar obrazining dastlabki ko'rinishlari erta o'tmishga borib taqaladi. Ya'ni, qadimgi diniy tasavvurlar bilan ham bog'liq. Biz bu maqolada qoraqalpoq xalqidagi ayol odamlarga aloqador pirlarning ichida Biypatpa (Fotima az-Zaxra) kultining shakllanishi bilan uning lingvokulturologik ko'rinishlariga tahlil qildik.

Ключевые слова: лексика, Бийбатпа, (Бийбипатма, Бийбифатима, Фатима бинт Мухаммад), покровитель, лингвокультура, гендерный концепт.

Резюме. Первые проявления женского образа в каракалпакском устном народном творчестве восходят к раннему прошлому. То есть, это также связано с древними религиозными понятиями. В данной статье мы проанализировали формирование и лингвокультурологические проявления культа Бийпатпа (Фатима аз-Захра) среди пиров, связанных с женщинами в каракалпакском народе.

Key words: lexicon, Biypatpa, (Bibipatma, Biy bifatima, Fatima bint Muhammad), sufi master, linguoculture, gender concept.

Summary. The earliest manifestations of the image of women in Karakalpak folklore date back to the distant past. That is, it is also connected with ancient religious concepts. In this article, we analyzed the formation of the Biypatpa (Fatima az-Zahra) cult among the female spiritual guides of the Karakalpak people and its linguocultural manifestations.

Kirisiw. Qaraqalpaq xalqında hayal obrazı, ásirese analıq, áwlad jalǵastırwshı, shańaraqtıń uytqısı retindegi kiyeli obrazlar ayırıqsha orın aladı. Solardıń ishindegi eń ardaqlı ruwxıy obrazlardıń biri – Payǵambardıń genje qızı Fatima bint Muhammed, yaǵnıy qaraqalpaqlar awzındaǵı Biypatpa.

Bul maqalada Biypatpa (Biybipatma, Biybifatima, Fatima) obrazı, hayallarǵa úlgi retinde saqlanıwı, qaraqalpaq lingvomadeniy keńisligindegi ornı hám qaraqalpaq folklorındaǵı (naqıl-maqallarda, ańız-ápsanalarda) genderlik-lingvokulturologiyalıq mazmunı tallanadı. Folklorında hayal-qızlar obrazınıń dáslepki kórinisleri uzaq ótmishlerden beri dawam etip, xalıqtıń yadında saqlanıp kiyatırǵan áyyemgi diniy túsiniqler menen baylanıslı.

Ádebiyatlar analizi. Biypatpa obrazı haqqında Sh.Abdinazimov hám X.Tolıbaevlardıń miynetinde ayılǵan [3:55]. Sonday-aq, Biypatpa obrazın ele de tereńirek ashıp beriw ushın biz qaraqalpaq folklorınıń naqıl-maqallarǵa arnalǵan tominan [7] hám onlayn dereklerden [2] jáne awızeki ráwiyatlardan [1] paydalandıq.

Izertlew metodologiyası. Bul maqalada qaraqalpaq folklorındaǵı Biypatpa obrazın úyreniwde tómendegi metodlardan paydalanıldı.

1. Lingvistikalıq analiz – Biypatpa obrazına tiyisli sózler, atamalar hám pátiyalar lingvistikalıq kózqarastan analizlendi. Bul usıl arqalı til hám máni sisteması ortasındaǵı baylanıslıq anıqlandı.

2. Lingvokulturologiyalıq metod – Biypatpa obrazınıń qaraqalpaq mádeniyatındaǵı ornı, folklorındaǵı rolin hám gender konsepti menen baylanıslılıǵı analizlendi. Bul metod folklor tekstleri hám awızeki ráwiyatlardı mádeniy kontekst penen baylanıstırw imkaniyatın beredi.

3. Kognitiv metod – qıyalıy obrazlar, pirlar hám eski diniy túsiniqlerdiń insan sanasındaǵı túsiniqlerini anıqlawǵa qaratıldı. Kognitiv analiz Biypatpa obrazınıń qıyalıy hám ruwxıy funkciyaların ashıp beredi.

4. Tariyxıy-metodikalıq usıl – qaraqalpaq xalqınıń diniy hám folklorlıq dástúrlerinde Biypatpa obrazınıń qalıplesiwi, eski tekstler hám ráwiyatlardaǵı izleniwler tiykarında úyrenildi.

5. Komparativ analiz – Biypatpa obrazınıń basqa túrkiy xalıqlardaǵı qıyalıy hayal-qızlar hám pir obrazları menen salıstırılıwı. Bul usıl obrazdıń universallılıǵı hám ózine tánligin kórsetedi.

Analiz hám nátiyjeler. Fatima bint Muhammed (Biypatpa) – Muhammed payǵambardıń genje hám eń jaqsı kórgen qızı, Házireti Alidiń yarı, Imam Hasan menen Huseyinniń anası. Islam dástúrinde onıń “Zaxra” (jarqaraǵan), “Batul” (pák) sıyaqlı húrmetli isimleri bar.

Payǵambar genje qızın jaqsı kórgenligi sonshelli “Fatima meniń bir bólegim, onı qapa etken meni qapa qılǵan menen teń” dep ayıp, onıń mártebesin ózgeshe kórsetken [1]. Fatimanıń qarapayımlılıǵı, taqıwalıǵı, barlıq qıyınshılıqlarda ákesiniń janında bolǵanlıǵı, bala tárbiyasındaǵı roli, miymandosılıǵı, shańaraǵına hadallılıǵı, sabırlılıq penen táwekelge tolı minezindegi iybe hám

miyrimlilik musulman áleminde hayallıq idealdıń negizgi úlısına aylandı. Fatima ananın ómiri musulman hayalları ushın ásirler boyı úlgi bolıp keldi. Fatimanın ruwxıy mártebesi joqarı bolǵanlıqtan, hayallar arasında onıń atı menen beriletuǵın pátıyalar, tilek formaları qalıplesken. Túrkiy xalıqları arasında onıń obrazı hayallar isine kómek beretuǵın ruwxıy pir retinde taraldı.

Islam dinine shekemgi dáwirlerde túrkiy xalıqları hayal-qızlardı qorǵawshı ruwxlar menen pirlerdi ayırısha qásterlegen. Mısalı, Anaqut (Anaxita), Umay ana, Tumar ana, Jeti mama, Qırq qurtqa sıyaqlı óz pirlerine sıynıp kelgen bolsa, islam dini taralıwı menen bul sistemaǵa jańa Biypatpa (Biybi Pátıyma), Zuwra mama (Biybi Zuwxra), Biybish aya, Anbar ana kibi analıqlar da qosıldı [9].

Qaraqalpaq xalqının iseniminde hár bir jınıstın óz piri bar dep esaplanadı. Er adamlar “Ya pirim Shahımdan” dep sıynsa, hayal-qızlar “Ya, pirim Biypatpa!” dep sıynadı [3:55]. Minezi jaqsı hayallar haqqında gáp ketkende “Bir Biypatpa adam edi”, “Biypatpanıń aǵlası” dep eslenedi.

Kekse analar hámiledar kelinsheklerge aqıl-keńeslerin aytqanda, olardıń aman-esen kóz jarıwın, tikenesi sırtqa shıǵıp, eki janı bir qalıwın tilew menen birge:

...Jeti ǵayıp qollasın, Biypatpa, Anbar ana, Biybish aya, Zuwra mama, Bárshe pirler qorǵasın..., – dep pátıya beredi [9]. Bul – Biypatpanıń hayallarǵa tán ruwxıy qorǵawshı hám qollawshı retindegi ornınıń lingvomańeniý dáliyli. Salt-dástúr jırlarında, betasharlarda ana haqqında ayılıw aldında “Toǵız ay qursaq kóterip, Biypatpaǵa sıyınǵan, Siyneden appaq sút berip, Altın besik tayanǵan” dep táriyplenedi. Qullası, qaraqalpaqlar arasında eń jaqsı hayal obrazı Biypatpa menen táriyplenedi hám bunı jeti jastan, jetpis jasqa shekemgi barlıq adamlar biledi.

Aytımlarda yamasa hayal bosandırar waqıtta, jańa tuwılǵan balanı birinshi duzǵa shomıldırar waqıtta hám sol sıyaqlı áhmiyetli is baslar aldında mama kempirler hám analar “Meniń qolım emes, Piyrim Biybipatmanıń qolı”, – dep aytatuǵın bolǵan hám bul dástúr elege shekem dawam etip atır. Bul hayal miynetiniń kiyeleniwi, Biypatpanıń ruwxıy járdemin seziniw bolıp tabıladı.

Degen menen, Qaraqalpaqstan musulmanları qazıyatınıń rasmiy telegram kanalında ótkerilgen soraw-juwaplarda xalıq arasındaqı “Meniń qolım emes, Piyrim Biypatpanıń qolı” degen gáp haqqında tolıq túsiniń beriw soralganda, pir “ustaz” degen mánisti ańlatatuǵını, ayırım túsınbegen adamlar pir tuwralı qáte túsinińke bolıp, pirimiz bizlerge túrli sırlı járdemlerin beriw qábiletine iye degen túsinińke baratıǵını, usı mániste “Ya piyrim” dep aytıw durıs emes ekenligi, Biypatpa – Biybi Fatima anamızdıń xalıq tilinde ayılǵan variantı ekenligi juwap retinde berilgen.

Haqıyqatında da, xalıqtıń oyında “pir qanday da bir káramatlı kúshke iye, ol adamlarǵa járdem beredi, basına múshkil is túskende járdemge mıtáj waqıtta pirge sıynıw kerek”, – degen túsinińkler ornalasqan. Sol ushında kóp nárseniń óz piri bar dep esaplanǵan. Mısalı, qoydıń piri – Shopan ata, maldıń piri – Zángi baba, jılqınıń piri – Qambar ata (geyde jılqışı ata dep te ayıladı), tıyeniń piri – Oysılqara, eshkiniń piri – Shekshek ata, eginniń piri – Diyqan baba, Íris-bereket piri – Qıdır ata, qobızdıń piri – Qorqıt ata, temirdiń piri – Házireti Dawıt ata, balıqtıń piri – Mardan ata, suwdıń piri – Sulayman, er adamlardıń piri – Shaxımdan, hayal-qızlardıń piri – Biypatpa degen túsinińkler bar hám hár biriniń óz tarıyxı tiykarında ańızlar tarqalǵan [4].

Usı tiykarda biz pir sózin izertlep qaraǵanıımızda tómendegishe mánilerdi bildiretuǵınlıǵınıń gúwası boldıq.

Pir – qartayǵan ǵarrı; ónermentler basshısı. Qollap qorǵawshı ruwx, sıynıwshı, tabınıwshı árwaq; qollawshı, járdemshi [8:28]. Pir – kóp jasaǵan adam, kekse kisi, ǵarrı. 2. Qollap járdem beriwshı diniy basshı, súyewshı, járdemshi, qollawshı [3:71].

Islam hám túrkiy dúnyatanımında pir obrazı kóbinese er adam retinde qalıplesken. Hayal pir uǵımı siyrek gezlesedi, biraq hayal áwliyeler Biybi Fatima, Umay ana sıyaqlı obrazlar geyde xalıqlıq dárejede pirlik sıpatqa iye bolıp otradı.

Qaraqalpaq xalqında hayal adamlar arasında jası úlken analarımız tárepinen jas kelinlerge násiyat sıpatında “Eriń – piriń” degen gáp jiýi ayıladı. Bul hayal adam óziniń kúyewine húrmet penen qarawı, onı óziniń tiregi sıpatında biliwi kerek ekenligin bildiredi.

Qaraqalpaqlarda ásirese hayallardıń arasında keń taralǵan ápsanalarda Biypatpa ananın morallıq modeli miymandoslıq penen xızmet kulti hám qurbanlıq penen sabır obrazın kóriwimizge boladı. Mısalı:

Biybipatima Muxammed Payǵambarımızdıń súyikli qızı. Házireti Áliydiń ómirlik joldası. Ańızlarǵa qaraǵanda Patima anamız bir kúni ákesin sahabaları menen birge qonaqqa shaqıradı. Dasturxanın jaynatıp jayıp tik turıp xızmet etedi. Heshkimniń kewlin qaldırmaydı. Bala demey, shaǵa demey kishkene balalardı da ırız etip kewlin tabadı. Er júrek Áliydiń sol kúni abırayı kóterilip, kelgen sahabaları olarǵa súysinip qaraydı. Payǵambarımız da qızınıń xızmetine ırız bolıp quwanışlı bolıp otradı. Miymanlar awqatların jep bolǵannan keyin, Payǵambarımız qol jayıp áwmin etpekshi boladı. Sol waqıtta Patima:

- Aǵa, sizden bir iltimasım bar edi. Meni duwańızǵa qossańız, - deydi.

- Qanday tileginiń bar, - deydi payǵambar.

- Úmmetińizdiń oshaǵınıń qasınan, besiginiń basınan tabılayın. Hár qashan xızmetinde bolayın, – deydi. Payǵambar sol aytqanday etip pátıya beripti. Ullı Alla onıń duwasın qabıl etedi. Sonnan baslap Patima anamız shańaraqta hayal-qızlarınıń pirine aylanadı. Qız-kelinshekler qanday da bir is baslasa Patima anamızdı arǵa salıp Alladan mádet tileydi. Ájeler gilem toqıǵanda, qásiyetli bir is baslaǵanda “Meniń qolım emes pirim Biybipatima anamızdıń qolı” dep baslaytuǵın bolıptı. Ullı Alla súyikli Payǵambarınıń perzentiniń húrmetine “aytqan tilegin qabıl etip, sol isti qutlı qıladı eken [9]”.

Bunnan basqa Biybi-patma haqqındaǵı taǵı bir ápsanada tómendegishe ayılǵan:

Ápsanalarda ayılıwına qaraǵanda, Muhammed payǵambardıń qızı Biybi-Patma anadan artıq tuwılǵan aqıllı hám shıraylı hayal bolıp, Allataala oǵan perzent bermey sınaǵan eken. Ol ózi ushın taǵdirge tán berse de, kúyewine biyperzentlikti múnásip kórmey, onı jáne bir mártebe úylendiriwdi uyarıptı. Ol óziniń niyetin jaqın ámengeri bolǵan kekse xızmetkerge aytıp oylasıptı.

- Balam, – depti kópti kórgen xızmetker hayal, – kúndeslik hayal adam ushın eń awır júk. Seniń Muhammed payǵambardıń qızı bolǵanıńnıń ózi eriń ushın úlken baxıt, usı nárseniń kemisińdi óteydi. Oylanıp kór! – depti.

Biybi-Patma sonda kekse xızmetker hayalǵa:

- Men ushın bul awır júk emes, men ushın juptı halalımnıń perzentli bolıwın kóriwden sawaplıraq nárseni joq, – depti.

Aradan kóp waqıt ótpey, Biybi-Patma dógerektegi jaqsı qızları bar aqsúyeklerdiń shańaraqların qayta-qayta sorastırıp, ózi kúyewi ushın qalıńlıq tańlaptı.

Kelin keletuǵın kún kelipti, kelindi alıp kiyatırǵan kósh úyge jaqınlaǵanda bayaǵı xızmetker hayal Biybi-Patma jataq jayınıń bosǵasına sheńgeldiń kishilew bir shaqasın taslaptı. Bir waqıtta kelindi alıp kiyatırǵan kósh úyge jaqınlasıp kelgende, adamlardıń “Kelin kiyatır! Kelin kiyatır!” dep kóshitiń aldına qaray juwırısıptı. Kúndesiniń qanday nashar ekenin kóriwge intıq bolıp, júregi dúrsildep turǵan Biybi-Patma da juwırıp sırtqa shıqqanın sezbeı qalıptı. Sonda bayaǵı kekse xızmetker hayal onıń qasına kelip:

- Áne kórdiń be biykem? Kúndesliktiń zardabına shıdamay, úyden juwırıp shıqqanıńızdı bilmey qaldıńız, hátte ayaǵıńızǵa kirgen sheńgeldi de sezbedińiz, sebebi kúndeslik ayaǵıńızǵa kirgen sheńgel zardabınan mıń ese awır, – depti [6.77]. Bunnan kórinip turǵanınday Biybatpa sonday sabırly hayal bolǵan.

Al, endi naqıl-maqallarda Biybatpa obrazınıń qollanıluwına toqtap óteyik:

Qaraqalpaq folklorında da “Biybatpanıń tuqımınıń ala-ǵulası joq, Jawlıq tartqannıń bári bir” degen naqıl usı hayallıq arxetiptiń mádeniy-genderlik negizin kórsetip, hayal adamlardıń bári uqsashlıǵı menen simvolıq tutashlıǵın sáwlelendiredi.

Bunda “Jawlıq tartqan” – hayal atawlınıń ortaқ mádeniy simvolı. “Bári bir” – jámiyettegi hayallardıń morallıq

birliǵı. “Ala-ǵulası joq” – hayal qáwiminiń ruwxıy, etikalıq negiziniń uqsashlıǵı. Naqıldıń túpki koncepti: Hayallar Biybatpa úlǵısı menen qalıplesken ortaқ morallıq qáwim. Biybatpa – hayallıq minezdıń etalonlıq ólshemi. Bul naqıl hayallar mineziniń, olardıń tábiyiy bolmısınıń birdeyliligin emes, Biybatpa arqalı qalıplesken ruwxıy-mádeniy úlǵınıń birdeyliligin bildiredi. Hayallar jámiyetindegi iybelilik, sabır, miyrim, tazalıq, shańaraqlıq juwapkershilik – Fatima obrazınan baslanadı.

Juwmaq. Fatima (Biybatpa) obrazı arqalı jasalǵan hayallıq úlǵı qaraqalpaq genderlik sistemasında ózgeshe túrde kórinedi. Hayal – analıq miyrim, úydiń bereketi, sabır menen tazalıqtıń simvolı. Er – sırtqı kúsh, el qorǵawshı, biylik iyesi. Bul úlǵı genderlik differenciyanıń mádeniy-diniy negizin kórsetedi.

Biybatpa (Fatima) obrazı qaraqalpaq lingvokulturologiyalıq keńisliginde hayal zatınıń ruwxıy qorǵawshısı, piri, morallıq etalonı retinde ornıqqan. Onıń islamlıq tariyxtaǵı roli, hayallarǵa úlǵı bolarlıq tulǵalıq qásiyetleri, ráwiyatlardaǵı kórinisi qaraqalpaq mádeniy yadında saqlanıp, tillik formulalarda, pátiyalarda, naqıl-maqallarda kórinis beredi.

“Biybatpanıń tuqımınıń ala-ǵulası joq, Jawlıq tartqannıń bári bir” naqılında hayal atawlısınıń Biybatpa obrazı arqalı qalıplesken ruwxıy tutashlıǵı kórinedi. Bul – hayallıq arxetiptiń milliy-mádeniy dárejede biriktiriwshi rol atqaratuǵının kórsetetuǵın ayırıqsha lingvokoncept.

Ádebiyatlar

1. <https://www.youtube.com/watch?v=mVru4aTSEwg&si=wejHz6Jlyico7-dv>
2. Paziyletuz. <https://t.me/paziyletuz>.
3. Abdinazimov Sh., Tolıbaev X. Lingvokulturologiya. Oqıw qollanba. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2020.
4. Ziban. https://qaraqalpaq_tilim_qalqanim
5. Қарақалпақ тилинің түсиндірме сөзлігі. VI том. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2023.
6. Қарақалпақ фольклоры. 78 том. Әпсаналар. – Нөкіс: «Илим», 2015.
7. Қарақалпақ фольклоры. 88 том. Нақыл-мақаллар. – Нөкіс: «Илим», 2015.
8. Пахратдинов Қ., Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндегі шығысы парсыша сөзлер. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2017.
9. Сейдин Әмирлан. https://t.me/ibratli_sozler.